

Тема уроку: Тоталітарний та диктаторський режим. (10 клас)

Мета уроку:

1. З'ясувати причини виникнення тоталітарних режимів; визначити суть тоталітаризму як антигуманного суспільного режиму, що нівелює особистість та унеможлиблює її розвиток; показати його безперспективність для соціально-політичного і економічного розвитку країни; пояснити яким чином тоталітарна система спотворює та перекичує загальнолюдські та особистісні цінності.

2. Виховувати в учнів позитивне ставлення до людської індивідуальності та багатоманітності, почуття історичної та особистої емпатії, сприяти усвідомленню загальнолюдських цінностей, формувати вороже ставлення до ксенофобії, антисемітизму, расизму.

3. Розвивати в учнів вміння аналізувати історичний матеріал, працювати з історичними джерелами, користуватися науковою термінологією, уміння співставляти власні дослідження з «офіційною» історією.

Методи та прийоми навчання:

Робота в групах, парах, дискусія, « мозковий штурм» , міні-лекція, метод «мовою цифр», формальний та змістовий аналіз візуальних і текстуальних пропагандистських джерел, порівняльний аналіз джерел, метод доказу.

Ключові слова і поняття:

Тоталітаризм, диктатура, фашизм, ідеологія, нацизм, авторитаризм, расова теорія, Голокост, Шоа.

Тривалість уроку:

90 хвилин

Хід уроку

I. ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ МОМЕНТ

II АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАНЬ УЧНІВ

Завдання учням

- *Із перелічених компонентів виберіть ті, які складають систему ДЕРЖАВА*
  - Форма правління (монархія);
  - Форма устрою (федерація);
  - Політичний режим (демократія);
  - Форма правління(республіка);
  - Інститут президентства;
  - Українська політологічна школа;
  - Політичний режим (тоталітаризм);
  - Інститут батьківства.

Учитель. Отже, держава є певною системою, яка включає ***форму правління*** (монархія, республіка), ***державний устрій*** (унітарна держава, федерація, конфедерація) та ***політичний режим*** (демократія, тоталітаризм).

Завдання учням

- *Згрупуйте наведені компоненти і визначте види політичного управління:*
  1. Політичний контроль над економікою;
  2. Вільні вибори керівників держави;
  3. Поділ державної влади на гілки;
  4. Монополія однієї політичної партії;
  5. Плюралізм;
  6. Багатопартійність;
  7. Тотальний контроль за поведінкою громадян;
  8. Харизматичний лідер.

Прогнозована відповідь

Демократичне (2,3,5,6) і недемократичне (1,4,7,8) політичне управління.

III. СПРИЙНЯТТЯ ТА УСВІДОМЛЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО МАТЕРІАЛУ

План

1. *Передумови виникнення тоталітаризму. Різновиди тоталітарних режимів.*
2. *Ознаки тоталітарних режимів.*
3. *Робота з навчальними матеріалами з проблем дискримінації, антисемітизму та ксенофобії.*

1. Міні – лекція.

Передумови виникнення тоталітаризму. Різновиди тоталітарних режимів.

У найдраматичніші періоди своєї історії людство намагалося знайти єдино правильний вихід із ситуації, що склалася. Інколи йому це вдавалося, інколи – ні. Початок ХХ ст. приніс чимало страждань і розчарувань: економічні кризи, жорстокі повстання та революції і, нарешті, світова війна. Демократія, на яку покладалося стільки надій, не спромоглися убезпечити народи від небачених руйнувань і багатомільйонних жертв. Перед тими, хто ще вчора беззастережно вірив у демократизм, міжнародне право та недоторканність особи і майна, постали запитання, на які не знаходилося відповіді: чому так склалося, хто винен, як уникнути подібних катастроф у майбутньому?

Обивателі, не у змозі самостійно розібратися у причинах такого стану речей, у всьому звинуватили демократію. Саме в ній вони вбачали корінь зла і схилилися до думки, що лише «сильна» влада може забезпечити їм спокійне й сите життя. Найбільше такі погляди були поширені у країнах, які або програли війну (Німеччина та Росія), або ж не отримали від перемоги в ній того, на що, на їхню думку, вони заслуговували (Італія). Боягузтво і лицемірство, підлість і зрада, визнання будь-якої влади і будь-якого «вождя» – усе це не видавалося за надмірну плату за власне благополуччя і спокій. В ім'я кращого майбутнього та задоволення власних інтересів такі люди зголошувались відсторонено спостерігати злочини влади, аби вони лише не стосувалися їх особисто.

І поки інтелектуали та політики розробляли рецепти повоєнного облаштування світу й безуспішно намагалися пропонувати їх народам, владу захоплювали ті, хто давав прості й зрозумілі людям відповіді та обіцяли заманливі перспективи. З цього жорстокого часу, який розпочався 1914р., й росла небачена до тих пір протилежність демократії – ***тоталітаризм***.

Науковці висловлюють різні думки щодо різновидів тоталітаризму. Одні з них поділяють його на правий (фашизм, націонал-соціалізм) і лівий (більшовизм), інші – на тоталітаризм німецького й радянського зразків та ін.; у цілому ж спільні знаки дають підстави вести мову про три різновиди тоталітарних режимів: ***більшовизм*** (СРСР), ***фашизм*** (Італія), ***націонал-***

соціалізм(нацизм) (Німеччина). Інколи для спрощення італійський фашизм і німецький нацизм узагальнено називають фашизмом.

(словникова робота – учні записують у зошит поняття «тоталітаризм», «фашизм», «нацизм», «більшовизм»).

2. (Робота в групах: одна група, використовуючи текст підручника, виділяє ознаки тоталітарних режимів, інша – з поданих документальних свідчень підтверджує ці ознаки, вибираючи відповідні документи – метод «Навчаючи - вчусь»).

Ознаки тоталітарних режимів:

- Однопартійна диктатура;

(свідчення №1)

«Уряд має прийняти такі закони, які закріплять,що:

- 1. Єдиною політичною партією в Німеччині є Націонал-соціалістична німецька робітничка партія.*
- 2. Якщо хтось підтримуватиме іншу партію чи організує іншу партію, той буде покараний за вироком суду тяжкими роботами до трьох років чи в'язницею терміном від шести місяців до трьох років».*

Берлін, 14 липня 1933 р.

Канцлер Адольф Гітлер

- Культ особи «вождя»;

(свідчення №2)

«Заключні слова Муссоліні потонули в дикому потоці захоплених вигуків, у все зростаючому, безперервному, завиваючому скандуванні: «Дуче! Дуче! Дуче!», в істеричному твалті жінок, у криках, сповнених захвату і запевнянь у вірності до гробової дошки... «Він подібний до Бога», - сказав один із «бонз», спостерігаючи, як він стоїть на балконі з олімпійською незворушністю. «Ні, він не подібний до Бога, - зауважив той, хто стояв поряд з ним. – Він і є Бог»».

(Хибберт К. Бенито Муссоліні.

Ростов-на-Дону:Фенікс, 1998.- С.6)

(свідчення №3)

«О восьмій годині поживлення:приїхав Гітлер, він стоїть у своїй машині з витягнутою догори рукою, обличчя застигле, децю судомно напружене.

Його вітають тривалими криками, що з тисяч горлянок. Тим часом настала ніч. Спалахують прожектори... На трибуну піднімається Гітлер. Прожектори гаснуть – за винятком тих, які висвічують фюрера, здається, що він стоїть над коливанням мас, як у казковому кораблі. Запановує тиша, як у церкві. Говорить Гітлер».

(Фест И. Адольф Гитлер. –

Т. 2.- Пермь: 1993. –С 327)

(свідчення №4)

«Хвала Сталіну! Сталін сяє, як сонце. Сонце сяє лише вдень, а Сталін сяє вночі і вдень!».

(Гасло з радянського плакату)

(свідчення №5)

«... Ляжуть на плечі Сталіна, які винесли безмежно багато, але як і раніше могутні, лагідні жіночі руки... і зашепочуть ніжні жіночі губи слова безмежної вдячності і дочеринської любові.

... Схилившись і з синівською шанобою цілуючи великого батька в плече, солдат вигукне тремтячими і трохи хрипуватим від хвилювання голосом:

– Батьку! Наша слава, наша честе, надіє і радосте, живи довгі роки!».

(М. Шолохов. Отец трудящихся мира// Союз.

- 27.VII. 1990. – С. 17)

- Парти́но-державна еліта;

(свідчення №6)

«Ніколи ще настільки нечисленна група людей не зосереджувала у своїх руках такої цілковитої влади над майбутнім людства. Кожна хибна ідея, якій ми слідували, перетворювалася у страшний злочин перед майбутніми поколіннями. ... Нас вважали маніяками..., порівнювали з інквізицією, адже ми постійно відчували на собі тягар відповідальності за порятунок людства. Подібно до інквізиторів, ми викорінювали насіння зла не лише в людських діяннях, а й у помислах. Для нас не існувало права особистості на власну думку: особисту справу кожної людини ми вважали нашою спільною справою.

... Я був частиною цього колективного МИ. Я думав і діяв за нашими законами: знищував людей, яких ставив високо, і допомагав возвиситися низьким...»

(Кестлер А. Слепящая тьма.

Трагедия «стальных людей».

-ДЭМ, 1989.-С.82)

-Цілковитий контроль над економікою;

- Політичний контроль;

(свідчення №7)

«Нацистський міністр юстиції Г. Франк: «Раніше ми мали звичку говорити, що правильно чи неправильно. Тепер ми повинні ставити запитання: що сказав Фюрер? Ми перебуваємо під величчям обов'язком визнавати вищим проявом нашого народного духу закони, освячені Адольфом Гітлером ».

(John M. Thompson, 1977. – P. 682)

- Вторгнення у приватне життя людини;

(свідчення №8)

Б. Муссоліні: «Я докладаю нелюдських зусиль, щоб освітити цих людей... Вони повинні зрозуміти, що стануть зрілими, лише підкоряючись. Коли вони навчаться коритися, вони повірять у те, що я кажу, і тоді підуть маршем, стрункими колонами під мою команду»

(Смит Д. Муссолини. – М.:

Интер – Дайджест, 1995. – С. 76)

- Репресії та переслідування.

(обговорення даних документів з учнями, їх аналіз).

Учитель. Отже, у першій третині ХХ ст. в багатьох країнах світу створюється система управління, яка прагнула до цілковитого підпорядкування суспільства державі за допомогою монополії на інформацію, пропаганди, офіційної державної ідеології, яка нав'язувалась громадянам, терору таємних служб, монопартійної системи, обов'язкового членства у підконтрольних правлячій партії масових організаціях.

3. Робота з навчальними матеріалами з проблем дискримінації, антисемітизму та ксенофобії.

(робота в малих групах)

3.1.Завдання:

Ознайомитись із матеріалами посібника «Євреї у Європі до 1945 року. Частина I » на сторінці 12 – 13 і виконати поставленні завдання.

I група (вибрати опорні поняття і терміни і охарактеризувати їх).

Учні виписують з тексту опорні поняття і терміни і дають їм визначення («Нюрнберзькі закони», Белжец, гетто, Яновський концтабір, нацисти, айнзацгрупи, Бабин Яр, Ванзейська конференція, депортація, Голокост, Шоа, Аушвіц- Біркенау».

II група (вибрати дати і всі цифри у змісті, розкрити їх зміст методом «Мовою цифр», розташувавши цифри у логічний ланцюжок, а дати – у хронологічній послідовності).

1933р. – прихід до влади націонал-соціалістів;

1935р. – прийняті « Нюрнберзькі закони»;

1938-1939 рр. – ізоляція євреїв від решти населення;

1941р. – початок масового вбивства євреїв (Бабин Яр);

1942р. – Ванзейська конференція.

Масові вбивства євреїв(учні розташовують цифри в порядку зростання, цим самим підтверджують як нацисти втілювали те, що вони називали «остаточним розв'язанням єврейського питання»).

33 000 чол. – Бабин Яр;

200 000 чол. – Яновський концтабір;

700 000 чол. – вбито за 6 місяців з початку нападу на Радянський Союз;

6 000 000 чол. – знищено до кінця війни.

Наслідки (на прикладі міста Львова):

150 000 чол. – кількість євреїв, які мешкали у Львові до Другої світової війни;

2 000 чол. – стільки євреїв проживає сьогодні у Львові.

III група (робота з візуальними джерелами):

- Розгляньте фотографії і підготуйте коротку розповідь на тему: «Тоталітаризм – це такий політичний режим, у якому відсутня повага до життя окремої особистості»;
- Які почуття у вас викликають ці фотографії? Хто на них зображений? За що їх вбивали?

IV група

1. Прочитайте цитату із щоденника Анни Франк. Запишіть, що вразило вас найбільше?
2. Де померла Анна Франк? Чому?

3.2.Проведення міні – дискусії з класом за методом «Займи позицію».

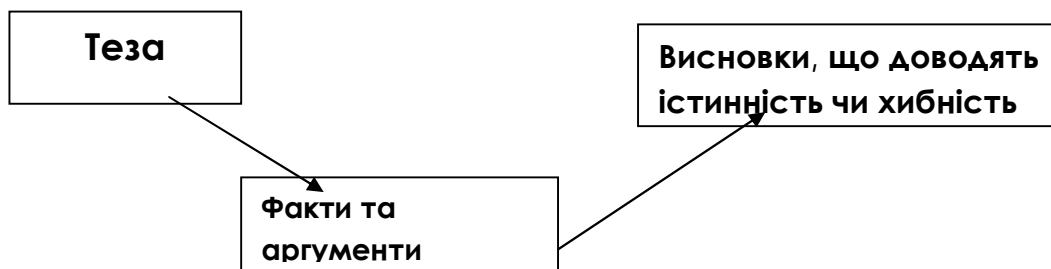
Запитання до учнів: «Якби ви могли вибрати між двома термінами «Шоа» чи «Голокост», який би ви використали? Чому?»

3.3.Презентація власного дослідження учня Ворончука О. «Голокост на Липовеччині». (Див нижче.)

3.4. Перегляд відеоматеріалів з науково - методичного семінару «історія Голокосту на теренах Західної України та Польщі».

Завдання для учнів:

На основі відеоматеріалів, використовуючи метод доказу, підтвердіть або спростуйте тезу: «Аушвіц, Майданек,Белжець – ніколи більше » за поданою схемою:

3.5. Робота з плакатом на сторінці 13.

Завдання для учнів:

- Подивіться на плакат 2005 року і поясніть, як ви його розумієте? Яке відношення має расизм до Аушвіцу?

Заключне слово вчителя.

Тоталітаризм карає людину незалежно від того, чи винувата вона насправді. Людина, над якою було занесено меч тоталітарного «правосуддя», відчувала, що її хтось за щось (хоч вона й не відала за що саме) карає. При цьому звинувачення, як правило, не пред'являлось. Відтак із свідомості й з реального життя зникало відчуття різниці між Добром і Злом. Запровадивши всезагальну карність і переслідування, тоталітаризм «скасував» ті моральні цінності, які, власне, роблять людину Людиною.

Порядність, чесність, людинолюбство втрачали будь-який сенс порівняно зі служінням ідеї. У більшовиків такою ідеєю була «світова комуна», у фашистів – «Великий Рим», у нацистів – «Тисячолітній Райх» без євреїв та інших «аутсайдерів». Єднало ці ідеї те, що вони були нездійсненними, утопічними, тому що вони були антигуманними, а значить приреченими.

« ...Німці. Нація філософів і композиторів.. Хто дав світові Бетховена, Гете, Шиллера, Гегеля, Канта, Ніцше? І хоча Бухенвальд недалеко від дуба Гете, і дуб той спиляний, і солдати вермахту відкривали на тому пні бляшанки, – все одно не Гітлер визначає образ нації з його Геббельсом, що хапався за пістолет при слові культура, і не Ельза Кох, а доктор Фауст і Лорелай над Рейном».

(Ліна Костенко. Гуманітарна аура нації,

або Дефект головного дзеркала.

К.:КМ Academia, 1999.- С.10-11)

Учнівське дослідження: Голокост на Липовеччині

XX століття вперше показало людству, наскільки масштабні військові конфлікти, етнічні чистки, масові репресії та геноциди. За підрахунками істориків, протягом минулого сторіччя тоталітарні політичні режими знищили, не рахуючи загиблих на фронтах, близько 140 мільйонів чоловік.

Так, геноцид вірмен в Османській імперії в 1915р. забрав життя близько мільйона чоловік, Голодомор, штучний голод українського селянства, - від 5 до 10 мільйонів життів. У результаті Голокосту загинуло близько 6 мільйонів чоловік.

Голокост – безпрецедентне явище в історії XX століття, у перекладі з давньогрецької означає «всеспалення». Це організоване та планомірне знищення єврейського населення нацистами та їхніми союзниками в роки Другої світової війни. Жертвами Голокосту в Україні стали понад 1,4 мільйона осіб. В основу Голокосту був покладений антисемітизм – одна з форм національної нетерпимості, виражена у ворожому ставленні до євреїв. Антиєврейська політика являла собою систему заходів, що були покликані обмежити, принизити, скасувати позбавити прав єврейське населення в економічній, політичній, соціальній та інших сферах життя. Нацистська влада прийняла чималу кількість законодавчих актів, які послідовно юридично та меморіально-психологічно дискримінували єврейський народ і створили для нього умови, які були несумісні з життям.

Символом Голокосту в Україні став Бабин Яр, 29 та 30 вересня 1941 року за два дні було знищено 33711 євреїв.

Майже у кожному містечку є «свій Бабин Яр». Це видно і на прикладі нашого району, де мирних жителів загинуло в 1,5 рази більше від тих, хто йшов в атаку. У Липовці, Турбові, Вахнівці, Прилуках єврейське населення було загнано на тісні вулички, гетто, де, бувало, по кілька сімей тулилися в одній кімнаті. Їм наказували носити жовті нашивки, гонили на різні роботи, знущалися і вбивали за спроби вийти за межі цієї зони смерті.

12 вересня 1941 року у Липовці сталася одна з перших на країні масових акцій по знищенню громадян єврейської національності (понад 150 чол.). Приведене

на розстріл населення повинно було роздягнутися наголо і по 20-30 чоловік лягати обличчям до землі, очікуючи наглої смерті з автоматів фашистських катів. На верх першого ряду трупів лягала така ж група людей і т.д., яка таким же чином знищувалася.

Розстріли єврейського населення на території Липовеччини продовжувались у листопаді 1941 року, квітні, червні, жовтні, грудні 1942 року; восени 1943 року, лише в червні на території Берестівської сільської ради знайшли свою смерть 167 чоловік. Особливо криваві злочини, починаючи з квітня 1942 року, були скоєні нелюдами на полі навпроти села Вікентіївки. Там у двох могилах лежить близько двох тисяч мирних жителів єврейської національності м. Липовця, долі яких засвідчує надписи на кам'яному пам'ятнику: «Тут похоронені мирні люди м. Липовця, загинувши від рук німецько-фашистських виродків. 24.05.1942 р. – 03.08.1942 р. Вічна пам'ять! Ніколи не забудемо».

Влітку 1942 року з різних кутків Липовця кати пригнали на розправу 1230 стариків і жінок з дітьми. Молодші вели стариків під руку, а немічних несли на ковдрах. Поліцаї та есесовці жадібно кидали оком на чуже майно. Та смертники, зрозумівши на що їх ведуть, нічого не залишили мучителям: рвали на дрібні клаптики гроші, знищували інші пожитки. Узбіччя дороги було засипане дрібними шматочками паперу і полотна, вся колона плакала. «Як вам не соромно знущатися над старими людьми, - кинула есесівцям учителька німецької мови, - знайте, що за нас відомстять». Мужня жінка першою зайшла в уже викопану яму і прийняла мученицьку смерть.

Про іншу акцію масового знищення євреїв розповідає очевидець Тихін Лисак:

«Нас, 27 громадян села Вікентіївки, поліцаї охопили вночі, наказали взяти лопати, вивели за село, де були траншеї і примусили їх розчистити. А на ранок сюди привели понад 700 жінок, стариків і дітей. Кати наказали їм роздягнутися і лягти в яму обличчям вниз. Розпачливі зойки заповнили поле, а фашисти із задоволенням поливали людей свинцем. Потім нам наказали засипати траншеї. Довго ще ворушилася земля над тілами людей...»

Жорстокі розправи чинилися в інших селах Липовеччини. Так у Лукашківій у 1941 році була схоплена сім'я вахнівських євреїв, Айзенбергів, у Сививківцях забрана родина Козорізів, у Ясенках видані по доносу Лембідські, вбиті втікачі на полі біля Іваньки. Восени 1941-го у село Косаківку приїхала душогубка, куди загнали місцевих євреїв. Потім біля церкви підібрали кинуту дитину, а в лісі знайшли труп єврея, який повішався після загибелі сім'ї. Одну з найбільших винищувальних акцій здійснили нацисти 3 червня 1942 р. у Вахнівці, про що розповідав чудом вцілілий А. Пішвак. На його очах загинула дружина і маленька донька, кидали в яму немовлят, а живих засипали землею. За різними даними в братській могилі між Вахнівкою та Журавою сплять вічним сном від 200 до 300 єврейських мешканців Вахнівки, Брицького та інших сіл.

Починаючи з 29 липня 1941 р. проводилося планомірне винищення єврейського населення нашого селища Турбова. Всього замордовано 97 чоловік. Більшість із них покоїться у вироблених каолінових кар'єрах, але поодинокі могили

розкидані по всьому селищу. Так про одну таку розправу згадував очевидець Петро Іванюк: «Мені було 12 років, але в пам'ять надовго врізалися звірства фашистів. Всіх євреїв розстріляли, але дехто ще встиг сховатися. Серед них був Гейзер і Колов. Обоє схопили пізніше. Пам'ятаю як їх вів поліцай до крутого берега річки, де тепер аптека. Вони самі собі викопали яму і стали біля неї. Я не міг дивитися на страту, дитяче серце переповнював жаль. Пролунали постріли, але, видно поліцай був п'яний, бо не вцілив. Поранених кат добив лопатою».

Також у липні 1941-го, незабаром після окупації, до церкви пригнали євреїв з села Нової Прилуки. Їх заставляли місити бите скло і знищували. Через кілька днів, коли близько сотні трупів уже розклалися, залишених в живих заставляли переносити їх у придорожній рів. З серпня 1941 р. по серпень 1942-го все єврейське населення Нової Прилуки було фактично знищено. Садизм доходив до того, що дітей стріляли на очах у матерів, приречених примушували співати, дехто плакав, а під цей моторошний акомпанімент лунали постріли...

Такі ж жахливі акції з червня 1942р. проводилися на полі біля с. Старої Прилуки, де теж проживало чимало євреїв. Там у серпні 1942 р. знайшли своє останнє пристанище їх соплеменники з Нової Прилуки, про що пізніше розповідала випадково врятована тоді Єлизавета Віннер: «Вночі під'їхали машини з німцями і поліцаями, погнали нас колоною в Стару Прилуку. Хворих і стариків, як колоди кидали в кагати. Всіх приречених заставляли роздягатися і партіями заганяли в яму. Стріляли в потилицю. На дітей патрони не витрачали, матерів заставляли лягати на маленьких і так в них стріляли. Коли нас вели до кагатів, мама весь час говорила: «Ліза, тікай!». Мені вдалося вибігти з полону і сховатися в полі пшениці... Три дні було чути стогін, плач, три дні ворушилася земля».

На Староприлуцьких кагатах знайшли останній притулок 500 ні в чому не повинних людей. А всього в тодішньому Турбівському районі від кривавих рук фашистських вироdkів лягли в сиру землю 2682 чоловіка, у Липовецькому – 3267 чоловік. За цими страшними цифрами стоять зруйновані долі людей, які були знищені лише за їхньою національністю. Майже все єврейське населення Липовеччини було знищене в роки війни. Лише одиницям з багатотисячної єврейської громади вдалося уникнути страшного Голокосту. Їх, із ризиком для життя, переховували в українських сім'ях: Радецьких з Кам'янки, Олійників з Ясенок, Поліщуків з Констянтинівки, Дячуків з Вахнівки та багато інших. Імена деяких наших земляків занесені на Стіну Пошани в Алеї праведників Яд-Вашем і їм присвоєно звання Праведників народів світу. Своїм подвигом самопожертви вони довели, що чужої біди не буває, що всі ми – народ України, які жили і працювали разом.

Історію Голокосту слід розглядати як частину історії України, адже історія України – це історія не тільки українців, а й усіх народів, що живуть в Україні. Національна палітра історії нашої держави багата і різнобарвна. Кожен народ особливий, і вивчаючи ці особливості, потрібно шукати те, що нас єднає, що робить нас людьми незалежно від мови чи культури, знаходити взаєморозуміння, завдяки якому в майбутньому повторення подій Голокосту не стане можливим.

Джерела

1. ДАВО, ф. Р-4422, оп. 1, № 7, с. 12
2. Там само, с. 129
3. ДАВО, ф. Р-4422, оп. 1, № 12, с. 22
4. Там само, с. 67
5. ДАВО, ф. Р-4422, оп. 1, №1, с. 70
6. ДАВО, ф. Р-4422, оп.1, №18, с. 14-15
7. Там само, с. 66
8. ДАВО, ф. Р-4422, оп.1, №38, с. 32
9. ДАВО, ф. Р-4422, оп.1, №64, с. 4
10. Там само, с. 11-12.

Список використаної літератури

1. «Історія і уроки Голокосту», ред.. В. Нахмановича, Київ, 2010р.
2. «Катастрофа и пам'ять о ней», Genesis, 2008р.
3. Матеріали Липовецького районного архіву, Вінницької області
4. «Назустріч пам'яті», Войтенко О., Тяглий М., К., 2007р.
5. «Стерті», Бартов О., К., 2010р.
6. «Уроки Голокосту», №1 (22), 2010р., №5 (17), 2008р., №4 (21), 2009р. Київ
7. «Чтобы знали и помнили» Yad Vashem-Jerusalem, 2007р.

Фото з уроку:

